

Лист до редакції

Тетяна Михайлова

ПЛАГІАТ, НЕДОГЛЯД ЧИ “НАУКОВЦІ МИСЛЯТЬ ОДНАКОВО”?

Працюючи в галузі літературної компаративістики, учишся порівнювати не тільки тексти художньої літератури. Часом “побічним ефектом” такого роду занять стає мимовільне “впізнання”, а потім і свідоме порівняння наукових праць, у яких висловлено схожі думки, а то й наведено ідентичні формулювання. Що ж воно зрештою таке: плагіат, недогляд чи “науковці мислять однаково”?

Передусім варто прояснити, що слід розуміти під плагіатом. Літературознавчий словник-довідник тлумачить цей термін як “зумисне привласнення авторства на чужий твір літератури, живопису, науки тощо загалом або на його частини” [5, 536]. Проблема плагіату була актуальна в різні часи. Навіть із розвитком сучасних технологій, коли швидкість поширення інформації надзвичайно висока і створюються спеціальні антиплагіатні програми, усе одно ця проблема лишається вкрай важливою.

Під “недоглядом” розуміємо поодинокий випадок несвідомого привласнення (через помилку) окремої цитати з тексту іншого автора. Подібне може бути зумовлено різними чинниками (неуважність, забування, технічні несправності тощо).

Ну, і нарешті, “науковці мислять однаково”. В історії науки не раз траплялися випадки незалежних відкриттів, коли дослідники, не знаючи про експерименти одне одного, доходили в різний час однакових висновків. Завдяки такій-от іронії долі наука поповнилася відкриттями, назви яких відбивають прізвища обох дослідників, наприклад, закон Бойля–Маріотта, формула Ньютона–Лейбніца, рівняння Клапейрона–Менделєєва, закон Джоуля–Ленца тощо. Якщо подібне не раз траплялося в природничих і точних науках, то в літературознавстві, в основі якого лежить робота з текстом (іще й в епоху тотальної інтертекстуальності), і поготів можливе. Недарма Р. Барт зауважив: “Кожний текст є одночасно й інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш чи менш упізнаних формах: тексти попередньої культури і тексти культури сучасної. Кожний текст – це нова тканина, зіткана зі старих цитат” (цит. за: [4, 226]).

Причиною написання цієї розвідки стало випадкове відкриття збігів у наукових працях деяких стусознавців, які досліджують передусім його поезію. Проза ж митця до сьогодні лишається невідомою сторінкою в українській літературі.

Одним із перших спробу цілісно розглянути прозовий доробок В. Стуса здійснив М. Гончарук, який підготував тексти, упорядкував та склав примітки до четвертого тому (художньої прози) повного зібрання творів письменника (В. Стус. Твори у чотирьох томах, шести книгах. – Львів, 1994–1999). Отже, це стало першою публікацією, у якій було заявлено про Стусову прозу.

А вже 2010 р. до однієї з редакцій наукової періодики надійшла стаття Т. Белобрової під назвою “Особливості прозового доробку Василя Стуса”. Так от, із перших рядків ця стаття перегукується з текстом “Приміток” М. Гончарука. Для зручності візуального сприйняття з метою порівняння тут і далі в таблицях чорним позначено повні збіги, курсивом – слова, що відрізняються. Для наочності останні пронумеровано, і тоді буде видно, яких трансформацій зазнав первинний текст і наскільки часто. Отже, початок статті Т. Белобрової та фрагменти із “Приміток” М. Гончарука:

Т. Белоброва “Особливості прозового доробку Василя Стуса”, 2010 рік	М. Гончарук “Примітки. Художня проза”, 1994 рік
“Як прозаїк 1) <i>Василь Стус почав активно працювати ще з середини 60-х років, хоч жоден 2) із його прозових творів ні тоді, ні пізніше так і не з’явився друком. Про справжній обсяг Стусового доробку в галузі прози сьогодні 4) <i>говорити важко, оскільки його письменницький архів ще остаточно не зібраний</i>” [1, 148].</i>	“Як прозаїк 1) <i>він почав активно працювати ще з середини 60-х років, хоч жоден 2) з його прозових творів ні тоді, ні пізніше так і не з’явився друком. Про справжній обсяг 3) <i>ї параметри Стусового доробку в галузі прози сьогодні 4) <i>судити важко, оскільки його письменницький архів ще остаточно не зібраний...</i></i>” [3, 503].</i>

Як видно з таблиці, маємо два ідентичні речення – і в тексті М. Гончарука, і в тексті Т. Белобрової, за винятком чотирьох випадків, три з яких синонімічно замінні (1, 2, 4), а четвертий (3) – свідомо чи несвідомо “пропущене” слово, яке загалом суті речення не змінює.

Прикметно, що початок статті Т. Белобрової доволі символічний: у її тексті й далі трапляються фрагменти “Приміток” без посилання на них, що створює ілюзію самостійності “дослідження”. Подаємо наступний фрагмент для порівняння:

Т. Белоброва “Особливості прозового доробку Василя Стуса”, 2010 рік	М. Гончарук “Примітки. Художня проза”, 1994 рік
“1) <i>Імовірно, В. Стус починав з малих форм, 2) а ті більші прозові твори, здебільшого з ознаками повістєвого жанру 4) (“Подорож до Щастівська”, “Щоденник Петра Шкоди”, “Так було уже не раз”)</i> поставали як результат своєрідної трансформації текстів творів малих форм, що вже були написані або існували у вигляді первісних начерків. <i>“Такий спосіб організації матеріалу, коли ті чи інші художні конструкції постають як результат трансформації написаного раніше, у творчому процесі В. Стуса зовсім не випадковість, а радше система, особливість творчої манери, яка знайшла свій вияв у всіх без винятку ділянках літературної праці письменника”</i> [4, 506]” [1, 149–150], де [4, 506] – посилання на “Примітки” М. Гончарука в 4-ому томі.	“1) <i>Як прозаїк, В. Стус починав з малих форм</i> ” [3, 505]. “3) <i>З іншого боку, ті більші прозові твори, здебільшого з ознаками повістєвого жанру, 5) які збереглись в архіві письменника, поставали як результат своєрідної трансформації текстів творів малих форм, що вже були написані або існували у вигляді первісних начерків. <...>. Такий спосіб організації матеріалу, коли ті чи інші художні конструкції постають як результат трансформації написаного раніше, у творчому процесі В. Стуса зовсім не випадковість, а радше система, особливість творчої манери, яка знайшла свій вияв у всіх без винятку ділянках літературної праці письменника</i> ” [3, 506].

Зіставлення обох текстів знову дає змогу помітити, що в статті Т. Белобрової містяться цілі фрагменти із “Приміток” М. Гончарука без посилання на них (позначено чорним). Аналіз текстових розбіжностей (пронумеровані фрагменти, що позначено курсивом із підкресленням) показує, що Т. Белоброва вдається до структурної трансформації речень із “Приміток”, зокрема об’єднує їх, відкидає певні фрагменти, уставляє додаткову інформацію. Попри цілу низку подібних маніпуляцій із текстом, усе ж таки він лишається впізнаваним. Як бачимо з таблиці (позначення курсивом), після текстових маніпуляцій першоджерела Т. Белоброва вже подає ціле речення із “Приміток”, оформлюючи його як цитату.

Узагалі виникає враження, що Т. Белоброва послідовно йде за “Примітками”, переробляє цілі речення, щоб видати їх за власні формулювання. Порівняймо такі фрагменти:

Т. Белоброва “Особливості прозового доробку Василя Стуса”, 2010 рік	М. Гончарук “Примітки. Художня проза”, 1994 рік
“Готуючи 1) її другий варіант, поет значно розширив її склад, спеціально написавши для цього цілу низку нових віршів, і згрупував увесь матеріал на принципово новій основі, поза хронологічними 2) межами. В результаті з’явилась 4) істотно відмінна і в композиційному, і в образному плані художня цілісність” [1, 150].	“Готуючи другий варіант 1) збірки, поет значно розширив її склад, спеціально написавши для цього цілу низку нових віршів, і згрупував увесь матеріал на принципово новій основі, поза хронологічними 2) рамками, 3) вибудувавши у такий спосіб цілком нові образно-тематичні структури (цикли і розділи). В результаті – з’явилась 4) суттєво відмінна і в композиційному, і в образному плані художня цілісність” [3, 506].

Зіставний аналіз іще раз підтверджує наявність цілих речень, узятих із “Приміток” М. Гончарука, що подані не у вигляді цитат із посиланням на першоджерело, а як власний текст авторки.

Здається, що більше Т. Белоброва пише свою розвідку, то вправніше вона оперує чужим текстом, привласнюючи його. Так уже всередині статті фрагменти із “Приміток” зазнають істотної трансформації. Зокрема, спостерігається суттєвіша перестановка складників речення, що, проте, не позбавляє їх упізнаваності (для зручності порівняння в таблиці пронумеровано текстові пари, позначені відповідним шрифтом):

Т. Белоброва “Особливості прозового доробку Василя Стуса”, 2010 рік	М. Гончарук “Примітки. Художня проза”, 1994 рік
“3) Набуток В. Стуса в галузі прози, 1) незважаючи на певну невикінченість та 2) неоформленість, 4) характеризується багатьма оригінальними, новаторськими проявами з боку форми та 5) образних засобів” [1, 150].	“1) Незважаючи на певну невикінченість, подекуди жанрову розмитість, а точніше – 2) неоформленість, 3) набуток В. Стуса в галузі прози 4) характеризується багатьма оригінальними, новаторськими проявами з боку форми і 5) образних засобів” [3, 508].

Така “особливість” опрацювання тексту М. Гончарука помітна впродовж усієї статті Т. Белобрової, про що свідчать численні приклади:

Т. Белоброва “Особливості прозового доробку Василя Стуса”, 2010 рік	М. Гончарук “Примітки. Художня проза”, 1994 рік
“Подієвий план постає як ірраціональний потік, складники якого пов’язані суто асоціативно, і як художні компоненти 1) характеризуються певною самостійністю. Структура художнього твору здебільшого 2) постає як своєрідний монтаж зовні не пов’язаних художніх компонентів” [4, 508]” [1, 150], де [4, 506] – посилання на “Примітки” М. Гончарука в 4-ому томі.	“... подієвий план постає як ірраціональний потік, складники якого пов’язані чисто асоціативно і як художні компоненти 1) відзначаються певною самостійністю. Структура художнього твору у В. Стуса здебільшого 2) виглядає як своєрідний монтаж зовні не пов’язаних художніх компонентів...” [3, 508].

У цьому випадку теж бачимо переробку тексту “Приміток”. Незважаючи на квадратні дужки в тексті Т. Белобрової, виникає низка запитань: якщо це посилання на М. Гончарука, то де початок цитати? Якщо ж це переказ, то доволі невдалий – більшість слів нагадує цитату.

Така невтішна ситуація викликає недовіру й насторожує: якщо авторка так “вільно” поводить із “Примітками” М. Гончарука, то є вірогідність того, що подібної “обробки” могли зазнати інтелектуальні напрацювання інших дослідників, на яких так само може не бути посилань.

Трохи схожа ситуація вимальовується і з працями Л. Біловус. У її монографії, виданій 2004-го року, угадуються фрагменти зі статті Б. Рубчака, що була опублікована 1983 р. Повні збіги позначено чорним, трансформовані слова – курсивом із нумерацією:

<p>Біловус Л. "Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного", 2004 рік</p>	<p>Рубчак Б. "Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса", 1983 рік</p>
<p>"Навіть поверховий погляд на 1) його творчість 2) одразу відкриває відлуння і напливи різних поетів. Про ці 3) впливи згадують усі, хто пише про 4) В. Стуса. Характерно, що про них 5) писав і сам 6) В. Стус. У вступі до 7) збірки "Зимові дерева" під заголовком "Двоє слів читачеві" поет 8) констатував, що 9) спочатку він 10) зазнав "впливу" Рильського і Верхарна, потім "прийшов до мене Бажан", а пізніше – "епоха Пастернака і необачно велика любов до нього". Далі 11) В. Стус згадує Гете, Свідзінського, Рільке, Унґаретті, Квазімодо. Це справді широкий і навіть дещо строкатий західно-східний килим [165 (т.1, кн.1), 42]¹ [2, 31–32].</p>	<p>"Навіть поверховий погляд на 1) плесо Стусової творчості, яка нам приступна <...>, 2) відразу відкриває впливи і напливи різних поетів. Про ці 3) впливи згадують усі, хто пише про Стуса, <...>. Характерно, що про них 5) згадує і сам Стус, <...>. У вступі до 7) збірки "Зимові дерева" під заголовком "Двоє слів читачеві" поет 8) пише, що 9) в молодості він 10) захоплювався Рильським і Вергарном, потім "прийшов до мене Бажан", а пізніше – "епоха Пастернака і необачно велика любов до нього". Далі Стус згадує Гете, Свідзінського, Рільке, Унґаретті, Квазімодо. Це справді широкий і навіть дещо строкатий західно-східний килим!" [7].</p>

При порівнянні цих фрагментів виникає враження, що Л. Біловус трохи "поредугувала" текст Б. Рубчака, додавши до прізвищ ініціали (6, 11), змінивши форму деяких слів (10) або осучаснивши окремі з них (7). В інших випадках трапляються лексичні заміни, які зрештою не змінюють змісту речень.

Важливо зазначити, що це не поодинокий випадок, а, як у ситуації з Т. Белобровою, систематичне явище. Порівняймо ще один уривок:

<p>Біловус Л. "Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного", 2004 рік</p>	<p>Рубчак Б. "Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса", 1983 рік</p>
<p>"Розщеплення між свічадом і реальним об'єктом, що в ньому відбивається, 1) у поезії В. Стуса повднується полум'ям свічі. Це полум'я (як відчув 3) Б. Пастернак у відомому пізньому вірші з "Доктора 4) Живаго" – 5) символ віри (хоч доволі слабкий), який має силу оживити порожню ніби-смерть німого віддзеркалення. 6) У відбитті полум'я свічі дзеркало може стати засобом спокійного і творчого самоспоглядання, значить – засобом поезії. 7) Тут варто згадати відомий автопортрет молодого 8) Т. Шевченка з полум'ям свічі, що горить біля обличчя, освітлюючи його, і з невидимим, але 9) обов'язково 10) присутнім для такого портрета, свічадом" [2, 34].</p>	<p>"Розщеплення між свічадом і реальним об'єктом, що в ньому відбивається, 1) тепер з'єднане полум'ям свічі. Це полум'я (як відчув 2) це Пастернак у відомому пізньому вірші з "Доктора 4) Живаго" – 5) це слабкий символ віри, який має силу оживити порожню ніби-смерть німого віддзеркалення. 6) В насвітленні свічі свічадо може стати засобом спокійного і творчого самоспоглядання, значить – засобом поезії. 7) Згадується відомий автопортрет молодого Шевченка з полум'ям свічі, що горить біля обличчя, освітлюючи його, і з невидимим, але 9) конечно для такого портрета 10) присутнім, свічадом" [7].</p>

Отже, зіставний аналіз обох фрагментів дає змогу виявити, що Л. Біловус трансформує речення зі статті Б. Рубчака шляхом заміни певних слів на синоніми, додає до прізвищ ініціали (чого немає в першоджерелі), утручається в синтаксис, змінюючи порядок слів (див. фінал), а також "осучаснює" текст, замінюючи окремі слова більш прийнятими формами (4, 6, 9).

Подібні трансформовані "запозичення" без указівки на статтю Б. Рубчака трапляються в тексті її монографії й далі:

¹ Див. Стус В. Твори: В 6 т. 9 кн. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1, кн. 1. – С. 42 (далі, цитуючи це видання, том, книгу, сторінку зазначаємо в тексті. – Л. Б.)

<p>Біловус Л. “Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного”, 2004 рік</p>	<p>Рубчак Б. “Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса”, 1983 рік</p>
<p>“1)У буденній хандрі самовідчуження (або “розсіяння”) людина наближається до межової ситуації свого існування, що її 2)С. К’єркегор 3)трактує як берег бездонної прірви. Межова ситуація неначе пробуджує людину, кидаючи її 4)у вир раптово відкритих необмежених можливостей власного існування, 5)як це маємо у випадку В.Стуса. 6)Ліричний герой його творів стає перед своїм найголовнішим вибором: або задеревіти в скорчі жаху над цією головокружною безоднею, або ж одчайдушно скочити в неї, 7)вірячи, що там на 8)нього чекає абсолютне 9)самооновлення. Таке самооновлення (або своєрідне воскресіння) для 11)С.К’єркегора 12)є “сліпою” – себто незабезпеченою раціональними доказами, отож “всевидющою” – вірою в Бога. Саме тому, що людина не забезпечена 13)“обіцянками кавзальності” (Б. Рубчак), вона ніколи не може знати, що її плиг закінчиться 14)самооновленням, а не остаточною руїною. Це значить, що “плиг у віру” 15)(С.К’єркегор) – несамовито сміливий 16)крок” [2, 41].</p>	<p>“1)В буденній хандрі самовідчуження (або “розсіяння”) людина наближається до межової ситуації свого існування, що її 2)Кіркегор 3)зображує як берег бездонної прірви. Межова ситуація неначе пробуджує людину, кидаючи її 4)в розпач раптово відкритих необмежених можливостей власного існування. 6)Людина стає перед своїм найголовнішим вибором: або задеревіти в скорчі жаху над цією головокружною безоднею, або ж одчайдушно скочити в неї 7)у вірі, що там на 8)неї чекає абсолютне 9)само-оновлення. Таке само-оновлення (або своєрідне воскресіння) 10)рівнозначне для 11)Кіркегора 12)з “сліпою” – себто незабезпеченою раціональними доказами, отож “всевидющою”, вірою в Бога. Саме тому, що людина не забезпечена 13)обіцянками кавзальності, вона ніколи не може знати, що її плиг закінчиться 14)само-оновленням, а не остаточною руїною. Це значить, що “плиг у віру” – несамовито сміливий 16) риск” [7].</p>

Маємо враження, що Л. Біловус “редагує” статтю Б. Рубчак (для милозвучності там, де треба, замінює “в” на “у” (1), “править” прізвища (2) та окремі слова з погляду правопису (9, 13, 14), додає “від себе” (5, 6, 15), підшукує власні синонімічні заміни (3, 4, 7, 16). Цікаво, що видаючи текст Б. Рубчак за свій (попри численні трансформації він лишається впізнаваним), Л. Біловус в одному випадку посилається на справжнього автора, зберігаючи за ним право лише на одне словосполучення – “обіцянками кавзальності” (13).

Далі Л. Біловус (після зазначеного в таблиці фрагмента) подає наступний абзац зі статті Б. Рубчак, так само частково трансформуючи першотекст. Мало того – вона наводить як приклад рядки Стусових віршів, що їх цитував Б. Рубчак (див.: [2, 41]), і знову без посилання на нього.

Я не прагнула після випадкового “впізнання” розлапкованої цитати віднайти абсолютно всі “запозичення” Л. Біловус та простежити особливості їх трансформації. Мета – заявити про цей факт. Численні приклади появи фрагментів статті Б. Рубчак в дисертації, а потім – у монографії Л. Біловус свідчать про систематичність такого підходу. Водночас не дуже сумлінне поводження з розвідками попередників ставить під сумнів рівень інших студій згаданої особи.

Окрім “обробки” й привласнення Л. Біловус наукових здобутків Б. Рубчак ми виявили підозрілі збіги зі статтею Л. Оліференко “Роль алюзії як мовно-стилістичного феномену у поезії Василя Стуса”, опублікованою 2001 р. Нагадаємо, що дисертація Л. Біловус була захищена 2003 року, а відповідна монографія з’явилася вже 2004 р. Беручи до уваги дати публікацій, стає очевидним, який текст слід уважати оригінальним. Порівняймо:

<p>Біловус Л. І. “Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного”, 2004 рік</p>	<p>Оліференко Л. В. “Роль алюзії як мовно-стилістичного феномену у поезії Василя Стуса”, 2001 рік</p>
--	---

<p>“1)Його творчість 2)справила значний вплив на російських та українських філософів та літераторів. Об’єднання текстів 5)В. Стуса у цикл пов’язано, 6)ймовірно, з обставинами біографії М. Чернишевського: 1862 7)року його було заарештовано і, після двох років утримання у Петропавлівській фортеці, засуджено до семи років каторги 8)та довічного поселення 9)в Сибіру. Лише за кілька місяців до смерті, вже у критичному стані, М. Чернишевському було дозволено повернутися до Саратова. Звертаючись до цього образу, 10)Василь Стус прагне універсалізувати індивідуальне чуття безневинно засудженої та 11)“хворої” любов’ю до рідного краю особистості, 12)підносячи її з національно-обмежувальних рамок до ширшого узагальнення. У листі до дружини 14)від 20.12.1977. В. Стус проводить аналогії між власною долею та долею М. Чернишевського...” [2, 82].</p>	<p>“1)Творчість М. Чернишевського 2)мала значний вплив на 3)багатьох російських та українських філософів та літераторів, 4)в том числі й на В. Стуса. Об’єднання текстів 5)поета у цикл пов’язано з обставинами біографії М. Чернишевського: 1862 7)р. його було заарештовано і, після двох років утримання у Петропавлівській фортеці, засуджено до семи років каторги 8)і довічного поселення 9)у Сибіру. Лише за кілька місяців до смерті, вже у критичному стані, М. Чернишевському було дозволено повернутися до Саратова. Звертаючись до цього образу, 10)В. Стус прагне універсалізувати індивідуальне чуття безневинно засудженої та 11)сповненої любові до рідного краю особистості, 12)вивести її з національно-обмежувальних рамок до ширшого узагальнення. 13)З цього приводу у листі до дружини В. Стус проводить аналогії між власною долею та долею М. Чернишевського...” [6, 277–278].</p>
---	--

Цікаво зазначити: якщо стаття Б. Рубчака “Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса”, згадувана раніше, є в списку літератури до монографії Л. Біловус [12, 121], то стаття Л. Оліференко, з якої я щойно навела цілий фрагмент для порівняння, не вказана. Проте її використання, як видно з таблиці, не викликає сумнівів.

Чи можна вважати неоформлені цитати із чужих наукових праць у роботах Л. Біловус і Т. Белобрової випадковістю/“недоглядом”? Думаю, що ні. Адже за систематичністю подібних випадків простежується свідоме прагнення авторок трансформувати першотекст, яке призводить до синонімічних заміни у ньому, синтаксичних перестановок і т. п. Надія, що “науковці мислять однаково” теж не справджується, бо авторки мислять лише в площині вже наявного тексту, переробка якого засвідчує спробу його привласнення. До того ж не зважаючи на деякі формальні відмінності в їхніх текстах, справжнє авторство доволі легко встановити шляхом порівняння із працями, написаними задовго до появи їхніх “робіт”. Отже, лишається третій варіант – плагіат. Нехай і з “творчим підходом”, якщо, звісно, так можна назвати спроби трансформації чужих текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белоброва Т. А.* Особливості прозового доробку Василя Стуса // *Наукові праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Філологічні науки*. Випуск 24. – Кам’янець-Подільський, 2010. – С. 148–154. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Npkrnu_fil/2010_24/24_19.pdf
2. *Біловус Л. І.* Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 126 с.
3. *Гончарук М.* Примітки // *Стус В.* Твори: В 4-х тт., 6-ти кн. – Львів: Просвіта, 1994. – Том 4. – С. 503–532.
4. *Ільин И. П.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – Москва: Интрада, 1996.
5. *Літературознавчий словник-довідник* / [за ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – Київ: ВЦ “Академія”, 2007. – 752 с.
6. *Оліференко А. В.* Роль алюзії як мовно-стилістичного феномену у поезії Василя Стуса // *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: [науковий збірник]* / [відп. ред. С. В. Мишанич та ін.]. Вип. 6. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2001. – С. 276–283.
7. *Рубчак Б.* Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса [Електронний ресурс] // *Сучасність* (Мюнхен, ФРН). – 1983. – № 10. – С. 52–83. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/stus/r23.html>.

Отримано 27 січня 2017 р.

М. Куїв